

KAPİTALİST GELİŞİM SÜRECİNDE FORDİZM VE POST - FORDİZM

ALİ RIZA SAKLI

ANKARA, OCAK 2007

GİRİŞ

Kapitalist ekonomi, zaman içerisinde çeşitli evrelerden geçerek gelişimini sürdürmektedir. Bu gelişim çizgisi içerisinde 1914'e kadar geri götürülebilen Fordist üretim rejimi ile 1970'lerden itibaren onun yerini aldığı belirtilen esnek üretim rejimi özel bir yere ve öneme sahiptir. Esnek üretim rejiminin karakterize ettiği dönem; "Post-Fordizm", "Fordizm sonrası", "Neo Fordizm", "esnek uzmanlaşma" ve "esnek birikim rejimi" gibi isimlerle anılabilmektedir.

Kapitalist gelişim sürecinde yaşanan bu dönemler, gelişimin varabileceği potansiyel "yeni çağ" tespitlerinde de yerini alabilmektedir. Ernest Sternberg tarafından belirlenen sekiz potansiyel yeni çağlar şunlardır: Enformasyon çağı, Post-modernizm çağı, küresel karşılıklı bağımlılık çağı, yeni merkantilizm, korporatif denetim çağı, Kapitalizmi insanileştiren yeni sosyal hareketler çağı, Köktenci ret çağı ve esnek uzmanlaşma çağı.¹

Esnek uzmanlaşma olarak anılan Post-Fordist dönemin, bir yeni çağ potansiyeline sahip olduğunun düşünülmesi, onun ekonomik hayatın her alanında etkisini göstermesinin yanında; toplumsal yapıda, devlet anlayışında, kültürde ve hayatın hemen her yönünde köklü etkiler meydana getirmesi sebebiyledir.

Fordizm ve Post-Fordizm dönemlerini analiz ederek tanımlamaya çalışan çok sayıda akademik çalışma ve ekol ortaya çıkmıştır. Fordist dönemdeki bunalımı ve eski - yeni dönemin özelliklerini ilk olarak tespit etmeye çalışan Fransız Düzenleme Okulu olmuştur.

Esnek üretim ve uzmanlaşma ile tanımlanan yeni dönemin analizinde, kitlesel üretim yapan kuzey ve geri kalmış olan güney İtalya'dan ayrı olarak, küçük çaplı atölye ve fabrikaların birbirleri ile işbirliği yaparak faaliyet gösterdiği "Üçüncü İtalya" kavramı da önemli bir yer tutmaktadır. Post-Fordist dönemin, uygulamanın içinden analizlerle algılanmasında, üçüncü İtalya yararlı bir model sunmaktadır.

Konunun üç ana başlık altında ele alındığı bu araştırmada, önce Fordizmin ne olduğu ve özellikleri incelenecektir. Fordist üretim modelinin bunalımını ele aldıktan sonra, ikinci ana başlık olarak Post-Fordizmin tanımlanmasına ve özelliklerine yer verilecektir. Son olarak her iki üretim rejiminin karşılaştırması yapılacaktır.

¹ Ernest Sternberg, *Transformations: the eight new ages of capitalism*, Mimeo, Department of Planning and Design, State University of New York, Buffalo 1993., aktaran Ash Amin, "Post-Fordism: Models, Fantasies, and Phantoms of Transition", *Post Fordism A Reader*, (Ed. Ash Amir), Blackwell, Oxford UK, 1997, s.1,2.

I. FORDİZM

A. Fordizm Nedir?

Fordizm, bir üretim ve birikim rejimi olarak teknik anlamda tanımlanabileceği gibi, sosyal ve kültürel etkileri ile birlikte ele alınarak geniş anlamda da tanımlanabilmektedir.

Teknik anlamda Fordizm; sanayi üretiminin büyük oranda kitlesel üretim olarak gerçekleştirildiği, idari işler ile kol kuvvetine dayalı işlerin Taylorist bir ayrımla belirlendiği, işbölümünün ve iş tanımlarının katı bir şekilde yapıldığı, ürün standartlaştırmasının verimlilik artışları getirdiği ve artan talebin bu standartlaşmayı hızlandırdığı bir üretim biçimidir.²

Gramsci tarafından getirilen, Fordizm'in geniş açıdan eleştirel tanımı ise; Kapitalist medeniyette yeni bir dönemi başlatan, plânlı ekonomiye geçişe damgasını vuran, yalnızca üretimi değil bireyi de plânlayan, yeni bir işçi (ve insan) tipi yaratmak için hayatının en mahrem alanlarını işgal eden ve bir montaj hattı ile sınırlı kalmayan yaklaşımdır.³

Bu iki tanımın da Henry Ford'un uygulamalarını esas aldıkları anlaşılmaktadır. Ancak, Ford'un otomobil üretiminde giriştiği çabaların, Fordizmin ancak yerel bir uygulaması olduğu, buna karşılık Fransız Düzenleme Okulunun; bir "birikim rejimi ve düzenleme biçimi" olarak yaptıkları tanımın daha geçerli olduğu ifade edilmektedir.⁴

Düzenleme Okulu, "birikim rejimi" kavramından; üretim ve işgücü örgütlenmesine dair normları, gelir bölüşümü ilkelerini, pazardaki talep şekilleri ve tüketim normlarını, ortak sanayi ve ticaret yönetim kurallarını, ekonomik alanlar arasındaki değişim formları ve ilişkilerini ve diğer makro-ekonomik yönleri anlamaktadır. "Düzenleme tarzı" kavramından ise; kanunlar, anlaşmalar vs ile oluşan kurumsal izlenim, kapitalist dönüşümü güvenceye alan kurallar ve kültürel alışkanlıkların karmaşıklığı, sosyal ilişkileri düzenleyen özel ve resmi kurallar dizisi kastedilmektedir.⁵

² Ayda Eraydın, Post-Fordizm ve Değişen Mekânsal Öncelikler, Ortadoğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayınları, Kasım 1992, s.15.

³ Krishan Kumar, Sanayi Sonrası Toplumdan Post-modern Topluma; Çağdaş Dünyanın Yeni Kuramları, (Çev. Mehmet Küçük), Dost Kitabevi Yayını, Ankara, 1995, s.68.

⁴ Onur Ender Aslan, Kamu Personel Rejimi; Statü Hukukundan Esnekliğe, TODAİE Yayını, Ankara, 2005, s.49.

⁵ Amin, a.g.m., s.8.

Birikim rejimi ve düzenleme tarzı kavramlarının içinin Fordist dönem bakımından nasıl doldurulduğuna ileride değinilecektir.

B. Fordizmin Gelişme Süreci

Henry Ford'un hareketli montaj hattı ile araba üretmeye ve işçilerine günde 8 saat çalışma karşılığı 5 dolar ödemeye başladığı 1914, Fordizm'in sembolik başlangıç yılı sayılmaktadır.⁶ Ancak bu başlangıç, kısa zamanda yaygınlık kazanamayacak ve ancak 1945'ten sonra bu akımın hâkimiyetini kurduğu kabul edilecektir.

Hareketli montaj hattı ile seri üretim yapmakla birlikte, seri üretimi ilk yapan kişi Ford değildir. Seri üretim yöntemi ilk olarak 1798'de, ABD ordusundan 10.000 adet acil tüfek üretim talebi ile karşılaşan, ateşli silah üreticisi Eli Whitney tarafından gerçekleştirilmiştir. Tüfeğin her bir parçası için ayrı bir makinede kalıp tasarlayan Whitney, ürettiği parçaları birleştirerek silahı oluşturmayı başarmıştır. Ford sadece seri üretim yöntemini otomobil sanayisine uygulamıştır.⁷

Henry Ford'un geniş çapta yararlandığı bir başka isim F.W. Taylor'dur. Taylor'un "bilimsel yönetim" yaklaşımına göre; işçilerin yaptıkları işin parçalara ayrılarak ayrıntılı olarak incelenmesi, kaydedilmesi ve bu işin yapılması için en basit ve uygun yolun bulunmasıyla çok büyük verimlilik artışları sağlanacaktır. Ford, Taylor'un hareket ve zaman etütleri içeren bilimsel yönetim yaklaşımını uygulamaya koymuştur.⁸

Ford'u özel yapan ve Taylor'dan tamamen ayıran yönü, onun vizyonudur. O, kitle üretiminin; kitle tüketimini doğuracağını, emek gücünün kullanımı için yeni bir sistem, emeğin yönetimi ve denetimi için yeni politikalar, yeni bir estetik ve psikoloji ve kısaca yeni bir tür rasyonel, modernist, popülist demokratik toplum oluşturacağını öngörmüştür.⁹

İşçilere yüksek ücret vermek Ford için yeterli değildir. Onların paralarını uygun şekilde harcayacaklarından da emin olmak istemektedir. 1916'da evlere bir sosyal görevliler ordusu göndererek, yeni tüketim insanının sistemin beklediği rasyonel ve

⁶ David Harvey, *The Condition of Postmodernity*, Blackwell, Massachusetts, 1991, s.125.

⁷ Michael Pollard, *Henry Ford ve Ford*, (Çev. Ayşe Aydoğan), İlk Kaynak Yayınları, Ankara, 1996, s. 30.

⁸ A.k., s.31-32.

⁹ Harvey, a.g.e., s.125-126.

sağduyulu (alkolsüz) tüketim kapasitesine, düzgün aile hayatlarına ve ahlâki değerlere sahip olmalarını sağlamak istemiştir.¹⁰

Sistemin ekonomiyi yönlendirme gücüne o kadar inanmıştır ki, 1929 ekonomik krizi esnasında işçi ücretlerini artırmıştır. Fakat ağır rekabet şartları onu ücretleri düşürmeye ve işçi çıkarmaya mecbur etmiştir. Kriz ve savaş yıllarındaki olağanüstü yaklaşımlar döneminin bitmesi ile 1945'te Fordizm olgunluk dönemine ulaşmıştır.¹¹

Temelde talep yetersizliğinden kaynaklanan sorunların aşılması, ancak belli bir talebi garantileyen Keynesçi makro ekonomik politikalarla mümkün olabilmiştir. Fordist üretimin hâkim olduğu ülkeler, Keynesçi refah devleti politikaları uygulayarak, Fordist üretim modelinin önünü açmışlardır.¹²

1945'lere kadar gerek karşı çıkışlarla gerekse olağanüstü şartlarla karşılaşan ve gelişme fırsatı bulamayan Fordizm, 1945–1973 yılları arasında egemen üretim rejimi olarak varlığını sürdürmüştür.¹³

Başlangıçta Taylor'un yöntemlerini kullanmakla birlikte, onun yerini alan bir aşama olarak Fordizmi nitelemek mümkündür. Üretim sürecinde işgücünün yoğunluğunu artıran, niteliksel değişimini sağlayan ve tüketim düzeyini de artıran bir yaklaşım ortaya koymuştur.¹⁴

Fordist üretim ve birikim rejiminin 1973'ten sonra birden ortadan kalktığını söylemek mümkün değildir. Sadece egemen üretim ve birikim rejimi olmaktan çıkmış, yeni yaklaşımların gelişmesiyle ekonomideki ağırlığı azalmıştır. Ancak, başta otomotiv olmak üzere bazı sektörlerde, tüketici taleplerini dikkate alan ürün farklılaştırmalarına gidilerek, kitlesel üretim modelinin sürdürüldüğü gözlenebilmektedir.

C. Fordizmin Özellikleri

Fordist üretim ve birikim rejiminin ayırıcı özellikleri şöyle sıralanabilmektedir:

1.Kitle üretimi ve tüketimi: Yapılan üretim belli özel müşterileri değil, toplumun genelini hedeflemektedir. Kitle üretimi için gerekli olan kitlesel talebin örgütlenmesi ve oluşturulması öngörülmektedir.

¹⁰ A.k., s.126.

¹¹ A.k., s.126,129.

¹² Eraydın., s.16.

¹³ A.K., s.15,16.

¹⁴ Aslan, a.g.e., s.54.

2.Ürünlerde yüksek standartlaşma: Önceden tespit edilen kitle tüketim profiline göre standart ürünler tasarlanmakta ve üretilmektedir. Kitlesele üretim için standartlaşma gereklidir.

3.Esnek olmayan bir üretim süreci: Üretim süreci, standart bir malın kitlesele üretimi için tasarlandığından, malın niteliğinde kolaylıkla değişim yapmaya müsait değildir. İmalat hattında, rutin işler yapacak işgücü çalışmakta olduğundan, sadece standart ürünün imalatını yapma becerisi sözkonusudur.

4.İş örgütlenmesinde yeni teknolojiler kullanılmakta: Rutin işler yapması beklenen işgücünün yerine makine kullanılabilenkte, yeni teknolojilerle işgücünün çeşitli bileşimleri, verimliliği artırma amacıyla denenmekte ve kullanılmaktadır.

5.Rutin işler yapan yarı eğitilmiş işgücü kullanımı öngörülmekte: Seri ve kitlesele üretim hattında, standart ürünün belli bir bölümündeki görevini yapacak ve kolayca ikame edilebilecek işgücü çalıştırılmaktadır.

5.Keynesçi ekonomik politikalar ve piyasa düzenlemesi: Gereklili kitlesele talebin sağlanabilmesi için, devlet müdahalesi ile gelişen sanayileşmeye sıcak bakılmakta, Fordist sistemin zayıf noktası olan kitlesele talebin refah devleti politikalarıyla oluşturulması istenmektedir.

6.Diğer sektörler için belirleyicidir ve katma değer oluşumunda egemendir: Ekonomideki ana ağırlığı kitlesele üretim yapan birimler taşımakta, diğer üretim birimleri ise bu sisteme uyumlu küçük sistemler durumunda kalmaktadırlar.

7.Hegemonik bir nitelik göstermektedir: Güçlü bir yönlendirme ve bütünleşme eğilimi sözkonusudur. Bireylerin sisteme uyumu, özel hayatlarına varıncaya kadar denetlenerek ve yönlendirilerek sağlanmaya çalışılmaktadır.

8.Bir yaşam tarzı düzenleme biçimidir: İnsanlara önce gelir sağlama, sonra da bu geliri nasıl kullanacaklarını öğreterek yaşam biçimlerini doğrudan doğruya belirleme çabası görülmektedir.¹⁵

Ç. Fordizmin Bunalımı

Fordist üretim rejiminde 1960'lı yılların ortalarından itibaren ciddi sorunlar olduğuna dair işaretler belirmeye başlamıştır. 1956–73 yılları arasında, Fordizm ve Keynes'çiliğin yetersizliği açıkça ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu yetersizlik, genelde

¹⁵ Eraydın, a.g.e., s.15. Fordizmin farklı özelliklerinden son üçü buradan alınmıştır. Diğerleri çeşitli kaynaklardan alınmakla birlikte yeniden düzenlemeye tabi tutulmuştur.

tek bir kelimeye indirgendiğinde, esnekliğin olmaması anlamında “sertlik” (rigidity) olarak ifade edilebilmektedir.¹⁶

Kitle üretimini amaçlayan büyük ölçekli sabit sermaye yatırımlarının, tüketicinin değişen taleplerini karşılayacak esnekliğe sahip olmaması önemli bir unsur olmuştur. Bunun yanında, emek piyasasının ve işçi sözleşmelerinin de esnekliğe sahip olmaması ve değişime karşı kuvvetli işçi direnişi ile karşılaşılması (1968-72 grev dalgası), Fordizmin kendini yenilemesini engellemiştir.¹⁷

Fordist üretim anlayışının, başlangıçta ortaya koyduğu talebi belirleme yaklaşımı başarılı olsaydı, tüketicinin farklı tercihleri sorunu ortaya çıkmayacağından, talebin belirlenememesinin bunalıma zemin teşkil ettiği görüşü öne sürülebilir.

Fordist üretimin neden bunalıma girdiği sorusuna, sorunun ortaya çıktığı yer bağlamında farklı cevaplar da verilebilmektedir. Bu konudaki iki farklı yaklaşımı özetlemek yararlı olacaktır.

1.Fordist üretimin niteliği darboğaza yol açmıştır: Fordizmin kendi içindeki çıkmazlarının bunalıma yol açtığı görüşü, onun bir taraftan tüketicinin niteliklerini ve taleplerini, diğer taraftan da işgücü ilişkilerini ve işgücü piyasasını değişmez kabul etmesini öne sürmektedir.¹⁸ Nitekim yeni yaklaşım, işgücünün kullanım biçiminin değişmesi ve talebin farklılaşması esasına göre hareket etmektedirler.

2.Daha uygun koşullara sahip ülkelerin rekabette öne çıkmaları bu sonucu doğurmuştur: Fordizmin karşılaştığı sorunların içeride emek verimliliğinin sonuna gelmesinden kaynaklandığı ve Fordist üretimin ücret düzeyi düşük ülkelere kaydırılması yaklaşımı ile çözüm arandığı, ancak bu çözümün Fordizmin bunalımını derinleştirdiği görüşüdür.¹⁹

1970’lerin sonunda ortaya çıkan esnek üretim modelinin, yeni tüketim tercihleri ile uyuşan yapısından doğan rekabet gücüne karşı, Fordist standart üretim rejiminin bunalımı ağırlaşmıştır.

¹⁶ Harvey, a.g.e., s.141,142.

¹⁷ A.k., s.142.

¹⁸ Eraydın, a.g.e., s.17.

¹⁹ A.k., s.18.

II. POST - FORDİZM

A. Post-Fordizm Nedir?

Post-Fordizmin çeşitli yönlerine atıf yapan görüşlere bolca rastlanmakla birlikte, belki yeni oluşum sürecinin tamamlanmamış olduğu da düşünülerek, tanım yapma girişimlerine pek rastlanmamaktadır. Mevcut değerlendirmelerden yola çıkarak, aşağıdaki tanım denemesine ulaşılmıştır.

Post-Fordizm; tüketim taleplerini karşılayabilmek için üretimin esnek bir modelde yerine getirildiği, işgücü ve makineleşmede esnek uzmanlaşmanın sağlandığı, bilgi ve iletişim teknolojilerinin üretimde yaygın olarak kullanıldığı bir üretim ve birikim rejimidir.

B. Gelişme Süreci

1970'lerde ortaya çıkan Fransız Düzenleme Okulu, 70'lerin ortalarından itibaren oluşan ekonomik durgunluğun dönemsel bir durgunluktan daha çok bir krizi ve geçiş dönemini andırdığını tespit etmiştir. Bunun üzerine krizle sonuçlanan rejimin yapısını, ilkelerini, mekanizmasını ve iç çelişkilerini ele almışlardır. Buradan gelecek dönem için ipuçları ve çıkış yolları aramaya başladılar. Yaşanan gelişmelerin ekonominin değişmez kanunlarının bir gereği değil, ilgili sosyal pratiklerin bir sonucu olduğunu tespit etmeleri önemli olmuştur.²⁰ Böylece Fordizm'den Post-Fordizme geçişi ilk tespit edenler Düzenleme Okulu araştırmacıları olmuştur.

Post-Fordist kuramın gelişimi, İtalya'daki gelişmelere dayalı olarak; İtalya'da ortaya çıkan olgu metafor olarak kullanılmak suretiyle ortaya konulabilmektedir. 1970'li ve 80'li yıllarda "**üçüncü İtalya**" adı verilen bir gelişmeye dikkat çekilmiş ve bu kavram sosyal bilimler yazınında yerini almıştır. Üçüncü İtalya, bir taraftan kitlesel üretim yapan birinci İtalya'dan, diğer taraftan da az gelişmiş güney bölgesine atfen isimlendirilen ikinci İtalya'dan ayrı özelliklere sahip olan şehirler için kullanılmaktadır. Ülkenin orta ve kuzey bölgelerindeki şehirlerde gelişen; küçük firmalar ve atölyelerin üretim yaptığı bir alana işaret etmektedir. Buralarda 10 ile 50 arasında işçi çalıştıran fabrika ve atölyeler zenginleşmekte olan sanayi bölgelerinin çekirdeğini

²⁰ Amin, a.g.m., s.7.

oluşturmuştur. Her bölge birbiriyle gevşek bir bağlantıya sahip bir ürün dizisinde uzmanlaşmıştır.²¹

Bu şehirler arasında; Toscana tekstil ve seramik, Emilia-Romagna dayanıklı çiniler, otomatik makineler ve tarım makineleri, Marche ayakkabı, Veneto seramik ve plastik mobilyanın yanında ayakkabı da üretti. Bu şehirlerde bir yandan toplumsal bütünleşme diğer yandan da üretimde yerelleşme gözlenmekteydi.²²

Firmalar arasındaki taşeronluk ilişkisi, alınan siparişi birlikte karşılamayı esas alan firmalar arası yakın işbirliğine ulaştı ve hem firmaların uyarlanabilirlik kapasiteleri arttı, hem de bu durum yenilikçiliği kamçıladi. Bölgenin mali ve politik kurumları, yapılan üretimi ve firmaları büyük ölçüde destekledi, küçük firma ekonomisinin kendi bölgelerinde gelişmesi için sorunlarına çözüm getirmeyi görev edindiler.²³

Üçüncü İtalya gibi, Flanders, çeşitli silikon vadileri ve yeni sanayileşen ülkelerde de kitlesel olmayan faaliyetler olarak, yeni oluşan esnek üretim ve birikim rejimleri gelişmiştir. Bu yeni gelişmeyi; bütünüyle yeni üretim sektörlerinin gelişimi, yeni finansal hizmet sağlama yolları, yeni pazarlar ve hepsinin ötesinde, ticari, teknolojik ve örgütsel yeniliklere büyük oranda yoğunlaşmalar karakterize etmektedir.²⁴

Küçük ölçekli üretim birimleri olmalarına karşılık, yeni üretim rejiminin aktörleri, sahip oldukları esneklik sayesinde çok önemli başarılarla imza atmaya başlamışlardır. Robin Murray'ın dediği gibi; gerilla güçleri düzenli orduyu teslim almaktadır.²⁵

C. Schumpeteryen Devlet Anlayışı

Keynesyen refah devleti anlayışında, devlet bütçesinin sosyal harcamalar nedeniyle aşırı büyümesi ve gerekli reformların yapılamaması, diğer olumsuz unsurlarla birlikte sistemi krize sürüklemiştir. Avusturyalı bir liberal olan Joseph Schumpeter, Keynes'i, birkaç değişken dışında her şeyi donmuş kabul eden modellemeleri nedeniyle eleştirmiştir.²⁶

²¹ Kumar, a.g.e., s.54,55.

²² A.k., s.55.

²³ A.k., s.56.

²⁴ Harvey, a.g.e., s.147.

²⁵ Robin Murray, "Fordism and Post-Fordism" In Hall and Jacques, 1989, p.38-53.ten aktaran Kumar, a.g.e., s.53.

²⁶ Anonim, Joseph Schumpeter, Wikipedia; http://en.wikipedia.org/wiki/Joseph_Schumpeter; 25.12.2006.

Fordizmin Keynesyen refah devleti anlayışı, Post-Fordizmde Schumpeteryen çalışma devletine dönmüştür. Devletteki bu değişimin üç temel nedeni olduğu ifade edilmektedir. Bunlar; yeni teknolojilerin doğuşu, uluslararasılaşma ve Fordist paradigmadan Post-Fordist paradigmaya geçiştir.²⁷

Neo-Schumpeteryen olarak anılan yaklaşım, kapitalist gelişmenin aşamalarını, kullandığı teknolojik içerikle belirlemektedir. Bu şekilde kapitalizmin tarihi, teknolojik devrimler tarihi olmakta, Post-Fordizm de enformasyon teknolojisi çağı olarak adlandırılmaktadır.²⁸

Schumpeteryen devlet anlayışı; arz yönüne müdahale ederek ulusal ekonomilerin rekabet gücünü mümkün olduğunca artırmak için üretim, örgütlenme ve piyasa yeniliklerini destekleme ve uluslar arası rekabet şartları ve işgücü piyasasının esnekliği için, ihtiyaç duyulan sosyal politikaları ikinci plana atma olarak ifade edilmektedir.²⁹

Görüldüğü gibi, Schumpeter, ekonomik yaklaşım olarak arzı önde tuttuğundan ve devletin arzı artırmaya yönelik müdahalesini öngördüğünden, sonraki talep ve para politikası öncelikli yaklaşımlardan ziyade Keynes'e yakındır. Bununla birlikte, devletin sosyal politikaları ikinci plana atması gerektiğini savunduğundan Keynes'den ayrılmıştır. Devletin tamamen ekonomiden çekilmesi yaklaşımlarının gündemde olmadığı bir dönemde, sosyal politikaları geri plana atmayı ve verimli çalışmayı savunması önemli olmuştur.

Ç. Post-Fordist Değişimin Kapsamı

1965-73 yılları arasında belirginleştiği ifade edilen Post-Fordist dönüşümün kapsamını belirlemek, ortaya çıkan değişimin boyutlarını anlamak bakımından önemlidir. "Düzenleme Okulu"nın tespitlerine göre, sözkonusu dönüşüm; "birikim rejimi" ve "düzenleme biçimi" olarak iki başlık altında ele alınabilir.

"Birikim rejimi" açısından Post-Fordist dönemde yaşanan değişim şu şekilde sıralanmaktadır:

²⁷ Bob Jessop, "Post-Fordism and State", Post Fordism A Reader, (Ed. Ash Amir), Blackwell, Oxford UK, 1997, s.260.

²⁸ Mark Elam, "Puzzling out the Post-Fordist Debate", Post Fordism A Reader, (Ed. Ash Amir), Blackwell, Oxford UK, 1997, s.44.

²⁹ Jessop, a.g.m., s.263.

1.İşgücünün ve üretimin örgütlenmesinde bilgi ve iletişim teknolojileri kullanılarak yeni bir forma geçiş,*

2.Yeni bilgi ve iletişim teknolojilerine dayalı olarak, hizmet sektörünün endüstrileşmesi,

3.Hizmetler ve tarım sektörünün sanayileşmesine dayalı yeni tür bir sermaye birikimi,

4.Kitlelerin gelirinde ve verimliliğinde artış,

5.Ücret ve iş arasındaki ilişkilerin parçalanmasına dayalı; hayat tarzları çoğullaşması ve bireyselleşme.³⁰

“Düzenleme biçimi” açısından yeni dönemde yaşanan değişim ise şu şekilde ifade edilmektedir:

1.Gelişmiş üretim teknolojisi temelinde sanayi ve sektör entegrasyonunda yeni ilişkiler; sanayi ve finans kapital arası ilişkilerde uluslar arası süreçlerin yoğunlaşması,

2.Sosyal güvenlik sisteminde kurumsal parçalanma ve sayıca azalma,

3.Çalışma ilişkilerinin heterojenleşmesi ve kitlesel işsizliklerden etkilenen ticaret birliklerinin zayıflaması,

4.Özellikle teknoloji sektöründe yeni tür şirketleşme formlarının ortaya çıkması; seçici yerel şirketleşme.³¹

Fordizmden esnek üretime geçişin ekonomik ve toplumsal etkisi, her alanda bir anlayış değişimini de beraberinde getirmiştir. Post-Fordist dönemde kamu personel rejimindeki değişimi inceleyen bir araştırmada; Fordist düzenin statü hukukuna bağlı tekil istihdam biçiminin yerini, memurun sözleşme esasına göre istihdam edildiği parçalı-çoklu istihdam biçimi aldığı ifade edilmiştir. Bu dönemde kamu görevlilerinin; merkez, çevre ve taşeron olmak üzere üç parçaya ayrıldığı ortaya konulmuştur.³²

* Oluşan esnek işgücü ve üretim formuna yapılan Post-Taylorist nitelemesi uygun olmadığından alıntılanmamıştır. Çünkü Fordizmin ileri aşamalarında Taylorist düzen aşılmış olduğundan, Post-Taylorist kavramı Fordizme işaret eder.

³⁰ Josef Esser and Joachim Hirsch, “The Crisis of Fordism and the Dimensions of a ‘Post-Fordist’ Regional and Urban Structure”, Post Fordism A Reader, (Ed. Ash Amir), Blackwell, Oxford UK, 1997, s.77.

³¹ A.k., s.77,78.

³² Aslan, a.g.e., s.410.

D. Post-Fordizmin Özellikleri

Post-Fordist birikim sürecinin özellikleri, yaklaşım farklılığına göre değişik önceliklerle ortaya konulabilmektedir. Kimi yaklaşımlar, esnek birikim sürecine dönüşümü sağlayan temel özelliğin; bilgi ve iletişim alanında ortaya çıkan teknolojik devrim olduğunu ifade ederken,³³ kimi yaklaşımlar üretim ve birikim sürecindeki işlevsel değişimlere öncelik vermektedirler.

Post-Fordist üretim ve birikim rejiminin ayırıcı özellikleri kapsayıcı bir bakış açısıyla şöyle sıralanabilir:

1- *Esnek bir birikim düzeni veya esnek üretim rejimi*: Post-Fordizm, tüketim taleplerine göre farklılaştırılabilen bir üretim süreci getirmiştir.

2- *Küçük ölçekli üretim*: Fordist üretimin büyük ölçekli üretim anlayışı yerine, çok sayıda küçük işletmelerce yapılan küçük ölçekli üretim sözkonusudur.

3- *Ürün farklılaştırması*: Standartlaştırılmış ürün yerine, tüketici taleplerine göre farklılaştırılmış ürün uygulamaları hâkim olmuştur.

4- *Stoksuz çalışma*: Tüketim tercihlerinin sürekli değişimi karşısında stoksuz bir üretim anlayışı sözkonusudur.

5- *Üretim esnasında kalite kontrolü*: Üretim sonrası kalite kontrolünün getirdiği maliyetlere karşı, üretim esnasında kalite kontrolü yapılmaktadır.

6- *Üretim sürecinin parçalanması*: Üretim süreci parçalanarak değişik birimlerde üretimin tamamlanması.

7- *İşgücünün uzmanlaşması ve çoklu görevler yüklenmesi*: İşgücüne dar bir uzmanlık yerine mümkün olduğunca geniş bilgi ve yetenek kazandırılması anlayışı ile birden çok görev verilmesi.

8- *İşgücünün niteliğine göre iş güvencesi ve ücret*: İş güvencesi ve yüksek ücretler, ancak çok nitelikli işgücü için sözkonusudur.

9- *Sendikalaşmanın önemini kaybetmesi*: Sendikal anlayışların esnek işgücü ilkesine aykırı olduğu ve sendikaların işgücü odaklı aşırı talepleri yerine, işletme odaklı anlayışların konulmaya çalışılması.

10. *Eski imalathane ve bacalı endüstrilerin yanında bilgisayar esaslı yatırımların doğuşu*: Yüksek teknolojinin üretimde kullanılması, küçük işletmelerin üretim imkân ve seçeneklerini artırmıştır.

³³ Gencay Şaylan, Postmodernizm, İmge Yayınları, 2.b., Ankara, 2002, s.138.

11. *Mavi yakalı geleneksel işçi sınıfı yerine beyaz yakalı işgücü:* Beyaz yakalı tabir edilen; profesyonel, teknik, yönetici ve diğer servis sektörü çalışanlarının biçiminde bir mesleki yapının hâkim olması,

12. *Kadının daha çok çalışabilmesine yeni teknolojilerin imkân sağlaması:* Yeni teknolojilerin kullanılması ile kaba güç gerektirmeyen işlerde bir artış sağlanmış ve kadınların istihdamının önü açılmıştır.

13. *Çokuluslu şirketlerin hâkimiyeti ve özerkliği:* Kapitalist üretim sürecinin küreselleşmesi nedeniyle, çokuluslu şirketler ortaya çıkmış ve giderek dünya ekonomisindeki ağırlıkları artmıştır. Bu tür şirketlerin ulusal yasamanın ötesinde, özerk veya bir kısım standart küresel kurallara göre hareket etme çabası gözlenmektedir.

14. *Esnek uluslararası iş bölümü:* Global üretimin organize edilebileceği şekilde yeni ve esnek bir uluslar arası işbölümü ortaya çıkmıştır.³⁴

E. Özelleştirme, Özerkleştirme ve Yerelleşme Eğilimleri

Esnek üretim ve birikim rejiminin öne çıkmaya başlamasıyla, devlet faaliyetlerinde; özelleştirme, özerkleştirme ve yerelleşme kavramları gündeme gelmiştir.

Fordist üretim rejimine dair kriz belirtilerinin henüz ortaya çıktığı bir dönemde, 1969 yılında yayınlanan “The Age of Discontinuity”, adlı kitabında ilk defa “özelleştirme“ kavramını kullanan Peter Drucker olmuştur. Kamuya ait şirket ve sanayilerin elden çıkarılması anlamında bu kavramın ilk kullanımından sekiz yıl sonra İngiltere’de Margaret Thatcher özelleştirme uygulamalarına başlamıştır.³⁵

Bilindiği gibi, bundan sonra bir akım haline gelen özelleştirme uygulamaları, liberal, muhafazakâr yahut sosyal demokrat olsun, hemen bütün iktidarların programında yer almış ve uygulamaya konulmuştur.

Uygulanan refah devleti anlayışının doğurduğu büyük kamu açıkları; özelleştirme yolu ile devletin yükünün azaltılması, ekonominin rekabete açılması

³⁴ 10 -14. madde başlıkları için kaynak: KOSGEB, Ekonomik Kalkınmada Sosyal Sermayenin Rolü, Ekonomik ve Stratejik Araştırmalar Merkezi Müdürlüğü Yayını, Ankara, Mart 2005,s.27; <http://www.kosgeb.gov.tr/>.

³⁵ Peter, F. Drucker, Yeni Gerçekler, (Çev. Birtane Karanakçı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1991, s.63.

yoluyla verimliliğin artırılması ve yeni bir toplumsal yapının ortaya çıkmasını da içeren yeni bir düzen anlayışını gerektirmiştir.³⁶

Özelleştirmelerle birlikte, üretici devletten düzenleyici devlete geçiş sağlanmakta ve üretim faaliyeti özel kesimin rekabet şartları altında verimliliği gözeterek yerine getireceği bir faaliyet alanı durumuna gelmektedir. Yeni ekonomik düzende, devletin işlevi düzenleyici faaliyetlere indirgenmiş ve bu faaliyetleri de “özerk” Bağımsız Düzenleyici Kurumlar yoluyla yerine getirmesi öngörülmüştür.³⁷

Merkezi devletin ekonomi üzerindeki yetkilerini özerk kurumlara devretmesi ve bu kurumlar aracılığı ile de bir tür hakem sayılabilecek düzenleme yaklaşımlarını benimsemesi, ekonomik faaliyetlerin tamamen özel alanda, rekabet şartları altında, verimlilik ilkesine göre ve esnek üretim rejiminin avantajlarını sağlayacak biçimde yerine getirilmesini sağlamaya yöneliktir.

Özerklik kavramının öne çıktığı bir başka alan, merkezi devletin sınırının belirlendiği yerel yönetimler alanıdır. Küreselleşme ile birlikte öne çıkan kavramlardan biri olan yerelleşme; kamu hizmetlerinin mahallinde plânlanarak yürütülmesi, halka en yakın noktada kararların alınması ve halkın yerel yönetimlere katılımının sağlanabilmesi, yerel nitelikli her türlü hizmetin yerel yönetim birimlerince yerine getirilmesi, bu görevlerin yerine getirilmesini sağlayacak kaynakların yerel birimlere devredilmesini içermektedir.³⁸

Özelleşmenin, refah devleti anlayışından uzaklaşmanın yanında, devletin elindeki büyük ölçekli üretim birimlerinin bölünerek küçük ölçekli esnek yapılara dönüştürülerek elden çıkarılmasını sağladığı da görülebilmektedir. Yine devletin düzenleme işlevine bürünerek, ekonomik alandaki faaliyetlerini özerk birimlere devretmesi, alanı esnek üretim ilişkilerine devretmesi bakımından önemli olmuştur. Yine bu dönemde ortaya çıkan yerelleşme kavramında, küçük ölçekli esnek üretim biçiminin öne çıkmasına paralel olarak, yönetim yetkilerinin küçük ölçekli yerel birimlere aktarılması yaklaşımı tespit edilebilmektedir.

³⁶ Işın Çelebi, Yeni Bir Düzen Anlayışı Özelleştirme, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1995, s.22-24.

³⁷ Seriya Sezen, Türk Kamu Yönetiminde Kurullar, TODAİE yayını, Ankara, 2003, s.17.

³⁸ Abdulkadir Mahmutoğlu, Merkezi Yönetim – Yerel Yönetim İlişkileri Alanında Yaşanan Global Gelişmeler; <http://www.icisleri.gov.tr/icisleri/TurkIdareDergisi/UpLoadedFiles/AbdulkadirMahmuto%F0lu%2029-52.doc>; 01.01.2007.

III. FORDİZM - POST-FORDİZM KARŞILAŞTIRMASI

A. Kavramsal Değişime Göre Karşılaştırma

Fordist üretim ve Post-Fordist esnek üretim ve birikim rejimlerini ve bunların çeşitli yansımalarını bir tabloda göstermek gerekirse, Erik A. Swyngedouw tarafından yapılan çalışmanın en uygunu olduğu düşünülebilir. Ölçek ekonomisine dayalı sert üretim modeli ile “bir defalık üretim” olarak nitelenen Post-Fordist esnek üretim modelinin; üretim, işgücü, mekân, devlet ve ideoloji bakımından taşıdıkları özellikler aşağıda karşılaştırmalı olarak verilmiştir.

Tablo I: Fordist ve Esnek Üretim Rejimlerinin Karşılaştırılması

FORDİST ÜRETİM (Ölçek ekonomisine dayalı)	POST-FORDİST ESNEK ÜRETİM (Kapsam ekonomisine dayalı)
A. ÜRETİM SÜRECİ	
Aynı tür malın kitlesel üretimi	Küçük bölümlerde üretim
Tekdüzelik ve standartlaşma	Çeşitli ürün türlerinde esnek ve küçük ölçeklerde üretim
Mal stoklaması ve büyük yedek stoklar	Stoklama yok
Üretim sonrası kalite kontrolü (hata tespiti ve reddetmenin gecikmesi)	Üretim sırasında kalite kontrolü (hataların anında tespiti)
Hatalı parçalar, stok darboğazları ve uzun kurulum süreleri nedeniyle üretimde zaman kayıpları	Kayıp zamanın azaltılması, iş gününün boş aralarının azaltılması
Kaynakların yönlendiriciliği	Talebin yönlendiriciliği
Dikey ve bazen yatay bütünleşme	Dikey ayrışma taşeronlaşma
Ücretlerin kontrolü ile maliyetlerin azaltılması	Uzun dönemli bütünleşik planlama ile öğrenme
B. İŞ GÜCÜ	
İşçinin tek bir iş yapması	Çoklu görevler
(işin ölçütüne göre) belirli ücret	Kişisel ödeme (ayrıntılı ödül sistemi)
Yüksek uzmanlaşma düzeyi	Görev sınırlandırmalarından kaçınma
Hiç veya sınırlı iş başında eğitim	Uzun süreli iş başında eğitim
Dikey işgücü örgütlenmesi	Daha yatay işgücü örgütlenmesi
Öğrenim deneyimi yok	İş başında öğrenme
Sendikalaşma	Sendikaların önemini kaybetmesi
İşçi sorumluluğunu azaltmaya vurgu	İşçinin karşılıklı sorumluluğuna vurgu
İş güvencesi yok	Çekirdek işçiler için yüksek iş güvencesi (hayat boyu istihdam), geçici işçiler için iş güvencesi yok ve kötü çalışma koşulları

C. MEKÂN	
İşlevsel mekânsal uzmanlaşma	Mekânsal toplanma ve toplulaşma eğilimi
İşgücünün mekânsal bölünüşü	Mekânsal bütünleşme
Bölgesel işgücü piyasasının homojenleşmesi (İşgücü piyasasının mekânsal bölünüşü)	İşgücü piyasasında çeşitlilik (Aynı mekânda işgücü piyasası parçalanması)
Dünya çapında girdi ve taşeron temini	İlişkili firmaların dikey mekânsal yakınlığı
Ç. DEVLET	
Düzenleme	Düzensizleştirme yeniden-düzenleme
Sertlik	Esneklik
Kolektif kazanç	Bölünme/bireyselleşme, mahalli ve firma bazında görüşmeler
Refahın tabana yayılması (refah devleti)	Kolektif ihtiyaçların ve sosyal güvenliğin özelleşmesi
Çok taraflı antlaşmalarla uluslar arası istikrar	Artan jeo-politik gerilim ve uluslar arası istikrarsızlık
Merkezileşme	Yerelleşme ve bölgelerarası/şehirlerarası keskin rekabet
Eyalete/şehre devlet yardımı	Girişimci eyalet/şehir
Gelir ve fiyat politikaları ile piyasalara dolaylı müdahale	Kamu alımları ile piyasaya doğrudan devlet müdahalesi
Ulusal bölgesel politikalar	Teritoryal bölgesel politikalar (üçüncü kişi formunda)
Firmalarca finanse edilen araştırma geliştirme	Devletçe finanse edilen araştırma geliştirme
Endüstri önderliğinde yenilikçilik	Devlet önderliğinde yenilikçilik
D. İDEOLOJİ	
Tüketiciye dayalı kitle tüketimi; tüketim toplumu	Bireysel tüketim; 'yuppie' kültürü
Modernizm	Post-modernizm
Bütünsellik / yapısal reformlar	Özel belirlenme / adaptasyon
Toplumsallaşma	Bireyselleşme 'spectacle' toplumu

Kaynak: Swyngedouw, E. "The Socio-Spatial Implications of Innovations in Industrial Organisation" Working Paper, No.20, John Hopkins European Center for Regional Planning and Research, Lille, 1986.'dan aktaran David Harvey, The Condition of Postmodernity, Blackwell, Massachusetts, 1991, s.177-179.

Başka birçok karşılaştırma ve sınıflandırma denemeleri var olmakla birlikte, en doyurucu çalışmayı Swyngedouw'un yapmış olduğu kanaati ile yalnız onun çalışması alınmıştır.

Swyngedouw'un çalışmasının önemi, çoğunlukla üretim ve işgücü bağlamında ele alınan değişim sürecini; mekân, devlet ve ideoloji bağlamlarında da izah etme çabasına girişmesidir. Bunlar arasında devletteki değişime geniş bir yer ayrılmış olması, ayrıca dikkate değerdir.

B. Ulaşılan Sonuçlar İtibariyle Karşılaştırma

Fordist üretim rejiminden esnek üretim ve birikim rejimine geçişin somut sonuçları ne olmuştur? Bu soruya cevap vereceğini düşündüğümüz bir tabloya aşağıda yer veriyoruz.

Tablo II: Post-Fordist Üretimin Sonuçları

Süreç	Fordist Üretime Göre Sonuç
Stok	%90 azalma
İmalata hazırlık süreleri	%75 azalma
İmalat ön süreleri	%90 azalma
Satış maliyeti	%15-40 azalma
Kalite	%75-90 yükselme
İşgücü sayısı	%10-30 azalma

Kaynak: Onur Ender Aslan, Kamu Personel Rejimi; Statü Hukukundan Esnekliğe, TODAİE Yayını, Ankara, 2005, s.105.

Görüldüğü üzere esnek üretim ve birikim rejiminde, stoklarda, imalata hazırlık sürelerinde büyük çaplı azalmalar ortaya çıkmıştır. Yine maliyetlerde önemli düşüşler sağlanırken, işgücü verimliliğinde ve kalitede büyük artışlar elde edilebilmiştir.

Fordist seri üretim yaklaşımının, kendinden önceki döneme göre büyük verimlilik artışları sağlaması gibi, esnek üretim ve birikim rejimi de, Fordizm'e göre büyük verimlilik artışları sağlamıştır. Bu verimlilik artışlarıdır ki, hangi siyasi görüş ve yaklaşıma sahip olursa olsun, bütün çağdaş siyasi akımların; özelleştirme, özerkleştirme ve yerelleşme gibi, esnek üretim ve yönetim ilişkilerini destekleyen programlarla ortaya çıkmalarına yol açmıştır.

Bu noktada, İngiliz sosyal demokrat iktidarının uyguladığı özelleştirme programları ve sosyalist Çin'in özel girişimin önünü açarak sağladığı devasa ekonomik gelişmelere dikkate almak yeterli olacaktır.

SONUÇ

Sonuç olarak, Fordizm ve Post-Fordizm; kapitalist gelişimin birbirin izleyen iki önemli akımını oluşturmaktadır. Fordizm'le birlikte üretimde montaj hattı kavramı gündeme gelmiş ve seri üretime geçilmiştir. Post-Fordizm ise, esnek üretim ve birikim rejimiyle, tüketici ihtiyaçlarını karşılamada daha yetkin bir yaklaşım olarak ortaya çıkmış ve verimliliği önemli oranda artırmıştır.

Yeni dönemin belirgin özelliklerinden en önde geleni, kuşkusuz talebi öngörme ve belirleme yaklaşımlarının yerine, talep tarafından belirlenme anlayışının hâkim olmasıdır. Temel ilke bu olmakla birlikte, tüketici tercihleri ve zevklerinin, başta moda ve diğer medya yönlendirmeleri ile belirlenmesi çabalarının sürmekte olduğu da bir gerçektir.

Esnek üretim rejiminin en belirgin özelliklerinden biri de, bilgi ve iletişim teknolojilerinin işletmelerde yoğun olarak kullanılmasıdır. Tüketici taleplerini karşılamada sağlanan esnek yaklaşımların ortaya çıkabilmesinde, ortaya çıkan yeni bilgi ve iletişim teknolojileri önemli katkılar sağlamıştır.

Post-Fordizmin esnek üretim ve çalışma ilkeleri, kamu personel rejimine de sıçramış ve bir taraftan iş güvencesini zayıflatan sözleşmeli personel olgusunu gündeme getirirken, diğer taraftan da taşeronlaşmaya yol açmıştır.

Esnek üretim ve birikim rejiminin temel işletme tipini oluşturan; küçük ve orta büyüklükteki işletmeler (KOBİ) kavramı, günümüz ekonomik anlayışının öne çıkardığı ve desteklediği bir ekonomik birim durumundadır. Günümüze damgasını vuran esnek üretim rejimi KOBİ işletmeciliğinin sağladığı bir imkân olarak belirlemiştir.

İşletme ve üretimin yapısında esnek yaklaşımın önünü açan gelişmeler yaşanırken, işgücü piyasasında da sendikacılığın önemi azalmış ve esnek bir işgücü piyasası ve çalışma ilişkileri yaklaşımı hâkim olmaya başlamıştır.

Kapitalist üretim ilişkilerinin gelişiminde Fordizm çok önemli verimlilik artışları sağlayan kitle üretimini öne çıkaran bir yaklaşım olarak yerini almıştır. Ancak, esnek üretim ilişkilerinin yer aldığı bir sonraki dönem, verimliliğin çok daha fazla artırılabilmesini sağlayan esnek üretim ve çalışma ilişkilerini getirerek, kapitalist gelişimin yeni bir evresini oluşturmuştur.

Her iki sistem kapitalist sistemin birbirini takip eden iki önemli aşamasını oluşturmaktadır.

KAYNAKLAR

Amin, Ash, "Post-Fordism: Models, Fantasies, and Phantoms of Transition", Post Fordism A Reader, (Ed. Ash Amir), Blackwell, Oxford UK, 1997, ss.1–40.

Anonim, Joseph Schumpeter, Wikipedia;
http://en.wikipedia.org/wiki/Joseph_Schumpeter; 25.12.2006.

Aslan, Onur Ender, Kamu Personel Rejimi; Statü Hukukundan Esnekliğe, TODAİE Yayını, Ankara, 2005.

Çelebi, Işın, Yeni Bir Düzen Anlayışı Özelleştirme, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1995.

Drucker, Peter F., Yeni Gerçekler, (Çev. Birtane Karanakçı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1991.

Eraydın, Ayda, Post-Fordizm ve Değişen Mekânsal Öncelikler, Ortadoğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayınları, Kasım 1992.

Esser, Josef and Joachim Hirsch, "The Crisis of Fordism and the Dimentions of a 'Post-Fordist' Regional and Urban Sructure", Post Fordism A Reader, (Ed. Ash Amir), Blackwell, Oxford UK, 1997, ss.71-98.

Harvey, David, The Condition of Postmodernity, Blackwell, Massachusetts, 1991.

Jessop, Bob, "Post-Fordism and State", Post Fordism A Reader, (Ed. Ash Amir), Blackwell, Oxford UK, 1997, ss.251-279.

KOSGEB, Ekonomik Kalkınmada Sosyal Sermayenin Rolü, Ekonomik ve Stratejik Araştırmalar Merkezi Müdürlüğü Yayını, Ankara, Mart 2005;
<http://www.kosgeb.gov.tr/>.

Kumar, Krishan, Sanayi Sonrası Toplumdan Post-modern Topluma; Çağdaş Dünyanın Yeni Kuramları, (Çev. Mehmet Küçük), Dost Kitabevi Yayını, Ankara, 1995.

Mahmutoğlu, Abdulkadir, Merkezi Yönetim – Yerel Yönetim İlişkileri Alanında Yaşanan Global Gelişmeler; <http://www.icisleri.gov.tr/icisleri/TurklidareDergisi/UploadedFiles/AbdulkadirMahmuto%F0lu%2029-52.doc>; 01.01.2007.

Pollard, Michael, Henry Ford ve Ford, (Çev. Ayşe Aydoğan), İlk Kaynak Yayınları, Ankara, 1996.

Sezen, Seriya, Türk Kamu Yönetiminde Kurullar, TODAİE Yayını, Ankara, 2003,

Şaylan, Gencay, Postmodernizm, İmge Yayınları, 2.b., Ankara, 2002.